

İbn-i Kemâl'in "El-Üslûbu'l-Hakîm" Rîsalesinde İlgili Âyetlere Bakışı ve Es-Sekkâkî Eleştirisi

İsmail BAYER*

ÖZ

Makalede, İbn-i Kemâl'in "Risâletun fî Beyâni'l-Uslûbi'l-Hakîm" adlı risalesinde "el-üslûbu'l-hakîm" belâğî sanatını incelemesi ele alınmıştır. es-Sekkâkî'nin isim babası olduğu söz konusu sanatın tanımı, örnekleri ve özellikle Kur'ân'daki yansımaları eserin genel konularıdır. es-Sekkâkî'nin tanımıyla sunduğu bazı örnekler arasında tam bir uygunluk olmadığına dikkatleri çeken müellif, konuyu daha doğru bir zemine oturtabilmek için öncelikle mevcut tanımı ıslah etmeye gayret etmiştir. es-Sekkâkî'nin örneklerini her iki bakış açısıyla tartışan Kemâl Paşazâde, yeni örnekler sunarak ilgili sanatın anlaşılmasına önemli katkılarda bulunmuştur. Ayrıca müellifin, âyetlerin daha doğru anlaşılması için metin ve bağlam sentezlemesinin nasıl yapılacağına dair uygulama örnekleri tefsir açısından kıymetli veriler taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: el-Uslûbu'l-Hakîm, Belâgat, Tefsîr, İbn-i Kemâl, es-Sekkâkî.

ABSTRACT

İbn-i Kemal's View in his Epistle "al-Usloobu'l-Hakeem" in Relevant Verses and Criticism Against al-Sakkaki

In this article, investigation of Ibn Kemal about rhetorical art, "al-usloobu'l-hakeem", in his epistle "Risâletun fî Beyâni'l-Uslûbi'l-Hakîm" has been handled. General subjects of the work are the definition of aforesaid art which al-Sakkaki is the eponym of, examples of it and especially its reflections in the Koran. The author who has attracted the attention to that there is not a complete consistency between the examples and the definition presented by al-Sakkaki, firstly tried to make reformation on the existing definition in order to build the subject on a more convenient base. Kemal Pashazade who has discussed the examples of al-Sakkaki from both of the two perspectives, has contributed to the understanding of the related art by presenting new examples. In addition, practical examples of the author about how to do text and context synthesizing for a better understanding of verses of the Koran, have valuable data in terms of Tafsir.

Keywords: al-Usloobu'l-Hakeem, Rhetoric, Tafsir, Ibn Kemal, al-Sakkaki.

* Yrd. Doç. Dr., Artvin Çoruh Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve Belagati Bölümü

Giriş

İbn-i Kemal, es-Sekkâkî'nin *Miftâhu'l-Ulum*'u üzerine muhtelif eserler telif etmiştir.¹ Müellifin konumuzla ilgili en kapsamlı risalesi ise, Osmanlı Devleti döneminde basılmış, yakın tarihlerde Arap dünyasında tahkik ve tahlili yapılmıştır.² Telif edildiği günden beri ilgili yerli ve yabancı çalışmalarda ihmal edilememesi eserin önemini ayrıca vurgulamaktadır.

İbn-i Kemâl,³ “*Risâletun fî Beyâni'l-Uslûbi'l-Hakîm ve Temyizihi an Sâiri'l-Esâlibi'l-Mu'tebere inde Erbâbi'l-Belâgati ve Ashâbi'l-Berâ'a*”⁴ adlı risalesinde “el-üslûbu'l-hakîm”in isim babası es-Sekkâkî'ye⁵ yaptığı tanım ve örnek olarak sunduğu âyetler ve alıntılar üzerinden farklı sertlik derecelerinde bazı eleştiriler yöneltir.⁶ Müellif konunun daha doğru zemine oturması için mevcut tanımı düzenleyerek es-Sekkâkî'nin vermiş olduğu örnekleri her iki tarife uygunluk açısından tartışır. Müellifin daha önce kullanılmamış örnekler sunması belâğat çalışmaları için önem arz etmektedir. Tartışmalar büyük oranda âyetlerin belâği yönü üzerinde odaklandığı için özellikle tefsir ilmini ilgilendiren önemli veriler de sunmaktadır. Metin içi veriler ile sebep-i nüzulün nasıl birlikte değerlendirileceği, rivayet ve dirâyette ayrıntıların ihmal edilmemesi risalenin uygulamasını sergilediği hususlardandır.

- 1 Şerhu'l-Miftâh, Şerhu Tağyiri'l-Miftâh ve Hâşiyesi, Hâşiye 'alâ Şerhi'l-Miftâh, Ta'lîka 'alâ evveli 'ilmi'l-beyân mine'l-Miftâh li's-Sekkâkî. (Alak, Musa, *Kemalpaşazade'nin Şerhu Tağyiri'l-Miftâh Adlı eserinin tahkik ve tahlili*, Basılmamış doktora tezi, Marmara üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İst., 2009, s. 184-186)
- 2 *Lutfi es-Seyyid Sâlih Kindil, “Risâle fî Üslûbi'l-Hakîm”, İbn Kemâl Bâşâ, Resâiluhu'l-Belâğyye, dirâse ve tahkik, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Câmîati'l-Ezher Kulliyetu'l-Luğati'l-Arabiyye, Kahire, 1983, (6. Risâle); Muhammed b. Ali es-Sâmil, “el-Üslûbü'l-Hakîm: Dirâse Belâğyye Tahliliye me'a Tahkiki Risâle fî Beyâni'l-Üslûbi'l-Hakîm li-İbn Kemâl Bâşâ ve Dirâsetihâ”, Mecelletü Câmîati'l-İmâm Muhammed b. Su'ûd el-İslâmiyye, sayı: 15, Şaban, 1416, s. 19-155.*
- 3 Dedesine nispetle Kemal Paşazâde ve İbn-i Kemâl (873-940/1468-1534) künyeleriyle şöhret kazanan Şemseddin Ahmed b. Süleyman, Türk, Arap ve Fars dillerinde üç yüzden fazla kitap ve risale kaleme almıştır. Müellifin Yavuz Sultan Selim'e 'kazasker'lik, Kanûni Sultan Süleyman'a şeyhulislamlık yapması, engin ilmine ek olarak devlet ve siyaset adamlığı hünelerinin boyutunu gösterir. Geniş bilgi için bkz. M. A. Yekta Saraç, *Şeyhülislam Kemal Paşazâde*, İstanbul, Risale Yayınları, 1995; Said Hüseyin Bağcıvân, *Şeyhu'l-İslâm İbn Kemâl Paşa*, Beyrut, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1426.
- 4 İbn-i Kemâl Paşa Şemseddin Ahmed b. Süleyman, *Resâil-i İbn-i Kemâl*, İstanbul, nşr. Ahmed Cevdet, 1316, II, 210-217.
- 5 Ebû Ya'kûb Yûsuf b. Ebî Bekr es-Sekkâkî (v. 554-626 h.) Arap dili ve belâğatına yön veren ve sistemleştirilmesinde ciddi katkıları olan önemli isimlerdendir. Ancak özgür ruhlu belâğatı dar kalıplara sıkıştırdığı için eleştirilerden âzâde değildir.
- 6 Eleştiriler risâlenin başlarında örtülü iken sonlara doğru oldukça sertleşen bir üslûba bürünür. Örneğin: “.. taaddî vehmetmesi vehminin taddisidir.” (İbn-i Kemâl, s. 225.) Elbette Kemalpaşazâde'nin bu üslûbu şahsî değil ashâb saygısından kaynaklanır. es-Sekkâkî'nin âyet örneklerinde soru soranların sahâbi olma ihtimalini dikkate almadan sorularında en önemliyi ve en layık olanı sormayı terk ettikleri için taddî ettiklerini ifade etmesi, Kemal Paşazâde'nin gayretine dokunmuş olacak ki, yarım sayfa sonra aynı taaddî kelimesiyle es-Sekkâkî'nin dikkatsizliğine taaddî etmiştir.

Terimleşme Süreci

İstılahlaşma sürecinde, el-Câhız'ın (150-255 h.) mezkûr sanata tamamen olmasa bile belli oranda benzeyen örnekleri belâgî açıdan incelemesine ve es-Sekkâkî'nin (v.554 h.) örneklerden birini İmâm Abdulkâhir'in (v. 471 h.) daha önceden farklı bir isimle değerlendirmeye tabi tutmasına tanık olmaktadır. Ancak mezkûr sanatın es-Sekkâkî tarafından terimleştirildiği genel kabuldür. el-Üslûbu'l-hakîm sanatı bazı belâgat kitaplarında mugâlata, mugâlatâ-i ma'neviyye, tecâhül-i ârif, tevriye⁷ gibi sanatlarla belli oranlarda ilişkilendirilmiş ve hatta bazen el-kavlu bi'l-mûcip ile müteradif gibi⁸ gösterilmiştir. Günümüze kadar devam eden bu soruna, bakış açılarının farklılığı yanında İbn-i Kemâl'in üzerinde durduğu gibi es-Sekkâkî'den kaynaklanan tanım-örnek uyuşmasındaki bazı belirsizliklerin sebep olduğu kanısındayız. Aslında Abdulkâhir'in "mugâlata" dediğine es-Sekkâkî'nin "el-üslûbu'l-hakîm" demesinde yaklaşım farklarının köklerini bulmak belli oranda mümkündür.

İbn-i Ebi'i-İsba' (v. 654 h.)⁹, el-Miftâh şarihi el-Hatîb el-Kazvînî (v. 739 h.) ve takipçilerinin "el-üslûbu'l-hakîm"i "el-kavlu bi'l-mûcip" şeklinde değerlendirmesi terim üzerindeki belirsizlik bulutunu yoğunlaştırmış,¹⁰ Seyyid Şerîf el-Cürcânî (v. 816 h.) büyük çaplı bir genellemeye giderek¹¹ benzer sanatlar arasındaki ayırt edici hassas çizgileri ortadan kaldırmıştır. es-Suyûtî (v. 911 h.) ise "ihtiyaç sebebiyle daha kapsamlı cevap vurgusunu" öne çıkarmış¹² böylece es-Sekkâkî'nin tanımı ve örnekleri zaman sürecinde düzey-vurgu itibarıyla farklı değerlendirilebilmiştir. Hatta başlangıçta "meânî" alanında yer bulan bu sanat, sonraları "bedî'"in alt başlığı haline getirilmiştir.¹³

Sonuç olarak "el-üslûbu'l-hakîm" sanatına ait belli bir tanım üzerinde ittifak edildiğini söylemek kolay değildir. Tanım üzerine ittifak edilmesi bile tek başına ilgili sorunları çözmek için yeterli değildir. Zira yakın hakîkî-uzak hakîkî, mecâzî-hakîkî, yakın mecâzî-uzak mecâzî türünden anlam geçişlerinde mevcut olan kısmî sübjektiflik, isnâd ve taalluk değişimlerinin hangi şartlarda etkin olacağına dair belirsizlik ve son olarak tanıma ismini veren kıstastaki olası değişkenlik konunun netleşmesi önündeki engellerdir. Yukarıda sayılanlarla bağlantılı olarak muhatabın

7 Bkz. el-Alevî, Yahyâ b. Hamza, *el-İcâz li Esrâri Kitâbi'l-İcâz*, nşr.: B. İsâ, Dâru'l-Medâri'l-İslâmî, 1. Baskı, Beyrut 2007, s. 478.

8 Bkz. İsmail Durmuş, "Üslûb-i Hakîm", *DİA*, XXXII, 381.

9 İbn-i Ebi'i-İsba', *Bedî'u'l-Kurân*, nşr.: Hafnî Muhammed, Dâr-u Nahda, Mısır, s. 314.

10 Bkz. *Şerhu'l-idâh li'l-Hatîb el-Kazvîni Buğyetu'l-idâh*, şrh: Abdulmuteâl es-Sâdî, I-IV, el-Kahire, Mektebetu'l-Âdâb, 1999, I, 120.

11 "Mütelliminin daha /en önemliyi terk ettiğini ta'rif yoluyla işaret etmek gayesiyle daha/en önemliyi ifade etmektedir." (el-Curcânî, es-Seyyid eş-Şerîf, *et-Ta'rifât*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1. Baskı, Beyrut 1983, s. 23.)

12 Celâleddin es-Suyûtî, *el-İtkân*, nşr.: Muhammed İbrâhîm, el-Hey'etu'l-Misriyye el-Âmme, Kahire 1974, II, 369.

13 Tartışmalar için bkz. Ali Ahmed, *Uslûbu'l-Hakîm fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Basılmamış Y. Lisans Tezi, Câmiatu Kâsidi Merbâh, Cezayir 2014, s. 13-15.

algısı da bu süreçte önemlidir. Muhatapların dil ve anlayış düzeyleri bir ifadenin farklı değerlendirilebilmesini de beraberinde getirmektedir. es-Sekkâkî'nin tarifinde Kemâlpaşa'nın ıslah çalışması, kanaatimizce bu sübjektifliği bir ölçüde kaldırmaya yöneliktir.

Söz konusu sanata dair köşe taşı ilk örneklerin incelenmesi yukarıda ifade edilen belirsizliklerin anlaşılmasına katkı sağlayacaktır. Terim öncesi süreçte el-Câhız'ın belâğî açıdan incelediği temel örneklerden biri şu diyalogdur:

(At yarışı pistinden dönen Hz. Bilâl el-Habeşî'ye soruldu):

-Kim geçti (yarışta kazandı, öne geçti)?

-Mukarrebler (yakınlaştırılanlar/hayırda öne geçip Allâh'ın rızâsına yakınlaştırılanlar) kazandı/geçti.

-Ben sana yarış atları (hayl) hakkında soruyorum.

-Ben de sana iyilikler (hayr) hakkında cevap veriyorum.¹⁴

Bu konuşmada “sebaka (yarışta geçti, öne geçti, kazandı) fiilinin anlamıyla ilgili değil öznesiyle ilgili bir yön değişikliği söz konusudur. Böylece muhatabın dikkati, at yarışından insanlık yarışına çekilmiştir. Hayr ve hayl kelimeleri arasındaki geçişte ise anlam ve ses benzeşimi esas alınmış, sözün fonetik âhengi ihmal edilmemiştir.

Ana örnekler başlığında ayrıntılarını inceleyeceğimiz meşhur diyalog el-Haccâc ve el-Kabaşerî¹⁵ arasında geçer. Diyalog bir sözün dil manevralarıyla ne denli anlam değişikliğine uğratılabileceğini sergileyen bir yapı arz eder. İmam Abdulkâhir, es-Sekkâkî'nin daha sonra kullanacağı bu örnek için “mugâlata”¹⁶ yargısında bulunmuştur.¹⁷ Öyle görünüyor ki bu yargı, sanatın uygulama şekline değil amacından kaynaklanmıştır. Zira “mugâlata (sözü çarpıtarak yanlışlığa düşürme)” ifadesi, söz konusu cümlelerin hikmet değil laf oyunu içerdiği düşüncesine bağlanabilir. Nitekim (ibn) el-Kabaşerî'nin söz konusu hazırcevap cümlelerinin aslında kendini gabî (kıt zekâli) göstermekten ibaret olduğunu es-Sekkâkî de kabul eder.¹⁸

14 el-Câhız, Ebû Usmân Amr b. Bahr, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, nşr.: Abdusselâm Hârûn, Mektebetu'l-Hâncî, 7. Baskı, 1998, II, 282.

15 Hâricî düşünceye sahip el-Gadbâni ibnu'l-Kabaşerî eş-Şeybânî'nin ilginç diyalog örnekleri için bkz: Ebû'l-Ferec Muâfâ b. Zekeriyâ b. Yahyâ Muâfâ Nehrevânî (390-1000), *el-Celisü's-Sâlihü'l-Kâfi ve'l-Enisü'n-Nâsîhü's-Sâfi = el-Celis ve'l-Enis*, nşr.: Sâmî el-Cundî, Dâru'l-Kutub, Beyrut 2005, s.128-130; Şihabuddin Muhammed b. Ahmed el-İbşihî, *el-Mustatraf fi Kullî Fennin Mustazraf, I-II*, nşr.: Müfid Muhammed, Dâru'l-Kutub, 2. Baskı, 1986, I, 112 vd.

16 Bkz. el-Curcânî, Delâilu'İcâz, nşr.: Mahmûd Muhammed Şâkir, Mektebetu'l-Hâncî, 5.Baskı, 2004, s. 138-139.

17 Örnek “konuyla ilgili ana örnekler” başlığında işlenmiştir.

18 es-Sekkâkî, s. 328

es-Sekkâkî ve İbn-i Kemâl Arasındaki Nazarî Farklar

el-Üslûbu'l-hakîm sanatı, sözün muktezâ-i zâhir dışına taşırılması/ çıkarılması sebebiyle belâgatın maânî alanına girer.¹⁹ İbn-i Kemâl bu çıkışı "muktezây-i hâlin zâhirinden çıkış" olarak netleştirir.²⁰ Konunun bedî içinde değerlendirilebilmesi ise içerik ayrıntılarına ve kısmen terim probleminde dayanır.

es-Sekkâkî, el-üslûbu'l-hakîm'i²¹ iki kısımda değerlendirerek tarif eder.

1. "Muhatibin²² (sözünün), aklına getirmediği ve gözlemediği bir şekilde değerlendirilmesidir." Müellifin cümlesi, "Bir sözün beklenmedik bir şekilde ve kasıtlı olarak amacı dışında değerlendirilmesidir" şeklinde yorumlanabilir.

2. "Soru sahibinin, güçlü cevap bulma isteğinin dışında değerlendirilmesi,"²³ daha açık ifadeyle, cevabı istenen ısrarlı²⁴ bir sorunun amacı dışında cevaplandırılmasıdır.

İbn-i Kemâl ise, öncelikle es-Sekkâkî tarifinde görülen tür ayırımı esasına bağlı yaklaşımı ortadan kaldıracak tümel bir bakış açısı sunar. Buna göre esas olan ilgili sanata konu olacak sözün bir "karşılık" niteliği taşımasıdır. es-Sekkâkî'yi onun koyduğu ölçülere göre eleştirmekle birlikte esas itibarla müellif soru-cevap veya karşılıklı konuşma üzerine tür ayırımını ikinci plana düşürecek bir düşünce sergiler. Ayrıca muhatap tarafından sözü değerlendirilen mütekelliminin bu değerlendirmeyi beklememesi veya önceden tahmin edip edememesini dikkate almamayı önerir. Hâsılı, müellif el-üslûbu'l-hakîm sanatının kökenindeki hikmete veya latîf bir nükteye binâen tâdil edilmesine (udûl) vurgu yaparak şu yaklaşımı önerir;

Muktezây-i hâlin zâhirinden çıkılmak kaydıyla, "el-üslûbu'l-hakîm" in dayanak noktası; makâmın gerektirdiği yüce bir hikmete veya anlayış sahiplerini hoşnut eden ince bir nükteye binaen bir ifadeye verilen karşılıklı (=cevapta) anlamın çevrilmesi (doğruya, daha/en doğruya yönlendirilmesi) dir. Bu husus mütekellimin amacının dışına çıkılması veya çıkılmamasından oluşan her iki durum için geçerlidir.²⁵

19 es-Sekkâkî, s. 327; İbn Kemâl, *Resâil*, s. 222,226.

20 İbn Kemâl, *Resâil*, s. 226.

21 İsim tamlaması formunda üslûbu'l-hakîm olarak kullanımı da mevcuttur. Ancak gerek es-Sekkâkî gerekse İbn-i Kemâl, sıfat tamlaması formunu kullanmaktadırlar. Kanaatimize göre doğru olan da budur.

22 Muhâtab ve muhâtib kelimelerinden hangisinin tercih edileceği konuşmayı başlatana bağlıdır.

23 es-Sekkâkî, s. 327.

24 Tarifte kullanılan تطلب fiilinin تلقى fiiliyle ses uyumu için kullanılmadığı varsayıldığında bu anlamı vurgulamak uygun olur. Tarifin arapça metni: " وهو تلقى المخاطب بغير ما يترقب أو السائل بغير ما يتطلب ". Bkz. ed-Dusûkî, *Hâşiyetü'l-Dusûkî* "Şurûhu't-Telhîs", Dâru's-Surûr, Beyrût, I, 481.

25 İbn-i Kemâl, *Resâil*, s. 221.

İbn-i Kemâl'in nisbeten farklı bir yönelime sahip olması es-Sekkâkî'nin tarifi ve örnekleri arasında var olduğunu düşündüğü uyum meselesiyle çok sıkı irtibatlıdır. Kemal Paşazade konunun iç çelişkilerini ve örnek-kural uyumsuzluğunu gördüğünden ciddi çekinmelerini dile getirir.

es-Sâmil'in mezkûr tahkîk ve tahlîl çalışmasında, İbn-i Kemâl'in konuyla ilgili kendisine ait veya öncekilerden naklettiği bir tanım sunmadığı kanaati ve bunu "Uyûbu'r-Risâle (Risâlenin Kusurları)" başlığı altında işleme dikkat çekmektedir.²⁶ Naklettiğimiz ve inceleyeceğimiz üzere İbn-i Kemâl hem kendisine ait ve pekâlâ tarif olarak değerlendirilebilecek bir oranda farklı bir açılım ve düzenleme getirmiş, hem de es-Sekkâkî'nin tanımını ayrıntılı bir şekilde tartışmış ve örnekler üzerinden eleştirmiştir. Kaldı ki, adı geçen tahkikçi, tahkikinin 216. dipnotunda İbn-i Kemâl'in bu cümlelerini "tarif" olarak niteler.

Konuyla ilgili ana örnekler

es-Sekkâkî'nin, Miftâhu'l-Ulûm'unda kullandığı dört örnek daha sonraki belâgat çalışmalarında da esas alınmıştır. İbn-i Kemâl, bu örnekleri değerlendirmeye tabi tutarak es-Sekkâkî'nin tanımıyla uyumunu tartışır.

Birinci Örnek:

– لأحملنك على الأدهم
– مثل الأمير يحمل (حمل) على الأدهم والأشهب

el-Haccâc b. Yûsuf es-Sekafi (40-95/661-714): Seni edheme (demir kelepçe/pranga/kara/yağız) bindireceğim (sevk edip oturtacağım).

el-Gadbân b. el-Kaba'serî: Yağıza ve kır (at)a bindiren emir gibi.

Zulmüyle meşhur Haccâc, Kaba'serî'ye "Seni karaya (edhem) sevk edip oturtacağım" diyerek ceza fermanını kestğinde, Kaba'serî akıl ve dil manevrasıyla cümlede kullanılan "kara" kelimesini "yağız at" anlamına hamlederek, "Emirin (cömertliğine yaraşır şekilde ve hediye olarak) yağız ve kır ata bindirmesi gibi" cümlesiyle durumu kurtarır. Ancak Haccâc ısrarla, "Benim kara kelimesinden kastım hadîd(demir)dir" der. Zincire vurulma tehdidiyle karşı karşıya kalan Kaba'serî yeni bir manevrayla ve hadîd kelimesini uslu, çevik, atak ve hediyein iyisi anlamına yorumlayarak "Elbette Paşam! Uslu ve atik, salaş ve serkeşten hayırlıdır (veya hediyein kötüsündense iyisi makbuldür)" der. Duygusal ikinci bir okuma yapılabilirse denebilir ki, el-Kaba'serî -en büyük hile, görünür hilenin gizlediği hiledir- düşüncesiyle ve muhtemel anlam sınırları içinde, "Keskin zekâya

sahip olmak kör zekâya sahip olmaktan iyidir” anlamını kastederek Haccâc'a - Haccâc anlamasa da-ince bir gönderme yapmış olabilir.

Görüldüğü gibi Haccâc'ın sözleri dilin imkânları kullanılarak sürpriz ve ince bir şekilde yorumlanmış, böylece izzet-i nefis ve ince göndermeler ihmal edilmeden içinde bulunulan korkunç durumdan kurtulma yolu aranmıştır ve öyle de olmuştur.

Kemâl Paşazâde, örneğin hadd-i zatında es-Sekkâkî'nin tarifiyle tam anlamıyla uyuşmadığına dikkatleri çeker. Kastedilen anlamın dışına çıkmış olmakla birlikte, “Muhâtabin²⁷ (sözünün), aklına getirmedığı ve gözlemediği bir şekilde değerlendirilmesi,” söz konusu değildir.²⁸ Haccâc hazırcevaplarıyla ve söz çarpıtmalarıyla meşhur dil ustası el-Kaba'serî'yi tanımaktadır ve söz konusu diyalog bu beklentinin ölçülerini görmek için tasarlanmıştır.²⁹ Bununla birlikte örnek, Kemâl Paşazâde'nin tarifiyle uyum içerisindedir.³⁰ Zira muhatap muktezây-i hâlin zâhirinin dışına çıkarak sözün anlamında yön değişikliğine gitmiştir.

el-Kaba'serî örneği farklı bakış açılarına göre değişik isimler alabilecek ölçüde görecelidir. Olaya rakibi aldatan söz oyunları yönüyle bakılacak olursa bu sanatın “mugâlata” ismini alması pek tabidir ve doğal olarak Kur'ân üslubuyla bağdaşmaz. Ancak bir zararın uzaklaştırılması veya bir yararın sağlanması amacına matuf ve muhatabın serkeşliğini dolaylı bir şekilde belirtmeye veya ortamın sertliğini yumuşatmaya yönelik manevralı cümlelerden söz ediliyorsa “bilgece üslup” değerlendirmesi uygundur. Şunu da ifade etmek gerekir ki, çok yüce bir hikmete yönlendirme, gerçeker üzerinde düşünceye sevk, daha önemliye tenbih, haksız bir durumdan kurtulma, gerçeğe uzak göndermeler, insanlar arası ilişkide latif bir eğitim yolu, ortamı yumuşatma, edep öğretme³¹ gibi olumlu gayelerin herhangi birinin söz konusu olmadığı laf cambazlıkları konumuzun dışındadır.

Genel olarak bir söze verilen karşılıktaki yön değişikliği toplumsal ulvi gayeye veya haklı-haksız bireysel edinimlere matuftur. Üslup ve yöntem ise ya saygın veya düşkün ve gülünçtür. Şu halde ilgili sanatı; ‘cevapta yapılan yön değişikliğinin, toplumsal doğruları veya haklı bireysel edinimleri gülünç olmayan saygın ve ince bir üslûpla gerçekleştirmek’ ilkesi üzerine temellendirmek daha doğru olacaktır. Bu noktadan bakılınca es-Sekkâkî'nin değil Abdulkâhir el-Cürçânî'nin haklı olduğu rahatlıkla söylenebilir. Nitekim (ibn) el-Kaba'serî'nin söz konusu hazırcevap cüm-

27 Muhâtab ve muhâtib şekillerinde okunması mümkündür.

28 İbn-i Kemâl, *Resâil*, s. 221, 223, 226.

29 el-Herevî, el-Kâsım b. Sellâm, *el-Emsâl*, nşr.: Abdülmecid Kutamış, Dâru'l-Me'mûn, 1. Baskı, 1980, s. 56; el-Askerî, el-Hasen b. Abdillâh, *Cemheret'ul Emsâl*, Dâru'l-Fikr, Beyrût, II, 35.

30 Bkz. *Resâil*, s. 200, 201, 206.

31 Gayelerin örneklendirmesi için bkz. Ali Ahmed, s. 54-68.

lelerinin aslında kendini gabî (kıt zekâlî) göstermekten ibaret olduğunu es-Sekkâkî de kabul eder.³²

İkinci Örnek:

يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْأَهْلِ قُلْ هِيَ مَوَاقِيْتُ لِلنَّاسِ وَالْحَجِّ وَلَيْسَ الْبِرُّ بِأَنْ تَأْتُوا الْبُيُوتَ مِنْ ظُهُورِهَا وَلَكِنَّ الْبِرَّ مَنِ اتَّقَى وَأْتُوا الْبُيُوتَ مِنْ أَبْوَابِهَا وَاتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ

“Sana hilâlleri soruyorlar. De ki: “Onlar insanlar ve hac için vakit ölçüleridir. Erdemlilik asla evlere arkalarından gelip girmeniz değildir; fakat erdemlilik kişinin Allah’a saygılı olmasıdır. Evlere kapılarından gelin; Allah’a saygılı olun ki kurtuluşa eresiniz.”³³

“Ehille” âyetindeki soru, özellikle hilal şeklindeyken Ay’da gözlenen ışık ve şekil değişikliğinin ve tekrarlı dönüşümünün sebebine yöneliktir.³⁴ Ancak âyet, zahiren basit ve fakat cevabı o zamanki bilim düzeyi için karmaşık olan sorunun aslında nasıl sorulması gerektiğini vurgulayan bir cevap içermektedir. Böylece değişimlerin fizik sebebinden amaç sebebine yönlendirme yapılmıştır.³⁵

es-Sekkâkî sebab-i nüzûlde ifade edilen sorunun kimden geldiğini dikkate almadan konuyu değerlendirirken, İbn-i Kemâl soru sahiplerinin sahâbî (Muâz b. Cebel ve Sa’lebe b. Ğaneme/Aneme b. Adıyy) olmaları yönündeki rivayetlere dayanmış ve sistematik olarak konuyu incelemiştir. Söz konusu rivayet şöyledir: “Hilâl’in durumu nedir ki, ip gibi ince olarak başlıyor, sonra dolgunlaşıp düzgünleşinceye kadar yavaş yavaş artıyor, sonra da başladığı haline dönünceye kadar azalmaya devam ediyor”. Ancak belirtmek gerekir ki, anlamını verdiğimiz hadis sened yönüyle tartışmalıdır.³⁶ İlgili diğer sahîh hadisler ise sorunun ayrıntısını ve dolayısıyla el-üslûbu’l-hakîm tartışmasında belirleyici detayları içermemektedir. Şu halde âyetin ifade ettiği yönlerle iktifâ etmek kanaatimizce en doğrusudur.

İhtimaller detaylandırıldığında mezkûr ayetteki soru, İbn-i Kemal’in tartıştığı üç yönü içerebilir. Bunlar sebab-i fâilî, sebab-i âdî/tabîi veya oluşumun hikmet yönüdür. Yani “Hilalleri evrelerinde şekillendiren kimdir?”, “Bu döngü nasıl oluyor?” ve “İşin hikmeti nedir?” İbn-i Kemâl’e göre verilen cevabın, sahâbiler tarafından beklenen bir cevap olmadığını düşünmek doğru değildir.³⁷ Çünkü soru büyük ve alim sahâbilerden gelmektedir ve onların hilal dönüşümlerini İslâm’la

32 es-Sekkâkî, s. 328

33 2. el-Bakara, 189. (DİB Meâlî).

34 Bkz. es-Sekkâkî, s. 327.

35 Bkz. İbn-i Kemâl, *Resâil*, s. 222.

36 Senedin hadis ve tefsir kitaplarında karşılaştırmalı incelemesi Muhammed Ali es-Sâmil tarafından yapılmış ve zayıf hükmü üzerinde genel bir kanaat olduğu belirtilmiştir. es-Sâmil, s. 41, 42.

37 el-Hatib el-Kazvîni bu görüştedir. Bkz. *Şerhu’l-İdâh*, I, 120, 121.

bağdaşmayacak bir başka etkene bağladıkları düşünülemez. İkinci ihtimal mümkündür ve Kemâl Paşazâdenin kabul ettiği görüş de budur. Böylece cevabı o zamanın bilim düzeyi için karmaşık olan soru, hikmete dair alana çekilerek bir udûl (yön değişikliği) yapıldığı düşünülebilir.³⁸ Ancak bu durumda es-Sekkâkî'nin iddia ettiği gibi muhatabın beklemediği, hiç düşünemediği, tahmin edemediği, umulmadık, sürpriz bir cevap söz konusu değildir.³⁹ Dolayısıyla örnek es-Sekkâkî'nin tarifine değil, İbn-i Kemâl'in anlayışına uygunluk arz eder. Şayet ez-Zemahşerî'nin de ifade ettiği gibi üçüncü ihtimal öne çıkarılsa⁴⁰ cevap tam da hikmete dair olduğu için hem es-Sekkâkî'nin hem de Kemâl Paşazâde'nin tarifine yine uymaz. Zira muktezâ-i zâhirin dışında bir durum söz konusu değildir.

Tartışmaya müdahil olduğunda "Verilen cevabın soruyu sorana katkısı nedir?" gibi bir soru sorulabilir ve buradan hareketle verilen cevap bir şeyin ne olduğunu ifade ederek ne olmadığını vurgulayan bir üslûba sahiptir denilebilir. Bu durum, sorulara bilinen bir cevap verildiğinde üçüncü tür bir faydayı akıllara getiriyor. Kanaatimizce bu, verilen cevaptaki hikmet dışında aykırı bir hikmet aranmasının doğru olmadığı vurgusudur. O halde sorgulanan ve toplum tarafından bilinmesi istenen şey nedir?

Bilindiği gibi cahili dönemdeki çoğu toplumda ve dolayısıyla Arap toplumunda Ay dini inancı, kayda değer bir ağırlığa sahipti. İşin dini yanı sıra tarafa astrolojik saplantılar günümüzde de çok yoğun bir şekilde devam etmektedir. Şu halde ayetin arka planında "hilalin değişimlerinden bir takım gaybî çıkarımlarda bulunmayın", bir başka ifadeyle "ay değişimleri, astrolojik ve politeist yansımalar değil tamamen astronomiktir" anlamı okunabilir. Söz konusu âyetin ikinci bölümü bu hususu desteklemektedir. Câhili Arap toplumunda yerleşik batıl dinî inanışlardan biri, özellikle dini inançları çok sağlam olmayan kabilelerin ihrama girdikten sonra veya zor bir durumla karşılaştıklarında evlere kapılarından değil pencerelerinden girmeleriydi ve bunu iyi bir iş olarak telakki ediyorlardı.⁴¹ Âyet arka planda 'bir eylemi veya olayı gerçekleştirirken veya değerlendirirken usulden ayrılmama' gereğine dikkat çeker.⁴² Bir başka ifadeyle, olayların hakk ve hakikate uygun olarak değerlendirilmesini ister. Hâsılı âyet batıl inançların toplumdaki izale edilmesine matuftur. Bu itibarla sorunun hikmete dair oluşu öne çıkarılmalıdır.

38 İbn-i kemâl, *Resâil*, s. 222.

39 İbn-i kemâl, *Resâil*, s. 224.

40 ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf an Hakâik-i Gavâmidî't-Tenzîli ve Uyûni'l-Ekâvîli fi Vucûhi't-Te'vil I-IV*, tsh.: Muhammed Abdusselâm Şâhin, Beyrut, Dâru'l-Kutubî'l-İlmiyye, 1424, I, 232.

41 er-Râzi, Muhammed Diyâuddin Umar, *Mefâtihu'l-Gayb*, Dâru'l-Fikr, 1. Baskı, Beyrut 1981, V, 134-135.

42 er-Râzi, V 136.

Üçüncü Örnek:

أنت تشتكي عندي مزاولة القرى
فقلت كأني ما سمعت كلامها
وقد رأيت الضيفان ينحون منزلي
هم الضيف جدي في قراهم وعجلي

*Ağırlamaların ardı kesilmiyor diye şikâyete geldi,
Görmüştü ya, yol tutan misafirleri, evime
Dedim ki, sözünü hiç duymamış gibi,
Onlar misafirdir, çabuk ol, ağırla güzelce!*⁴³

Şiirde misafirlerin çokluğundan hanımının şikâyet edişini, işine gelmediği ve doğru bulmadığı için, sözlerine kulak asmadan, hiç duymamış gibi, duymuş da farklı anlamış gibi davranan cömert ve aşîr bir kocanın sözleri istişhâd mahallindedir. Beyitte söz konusu sanatın oluşabilmesi için şâir hanımının daha önce şikâyet içerikli bir söz söylemesi ve bu sözün şâir tarafından farklı değerlendirilmesi gerekmektedir. Şiirden anlaşıldığına göre cevabın “Onlar misafirdirler” şeklinde gelebilmesi için ilk sözün bir ünlem veya çok şık olmayan bir betimleme cümlesi olması büyük olasılıktır.

İbn-i Kemâl bu örnekte şairin sözünün ihtimal verilmeyen, hiç beklenmeyen bir söz olabileceği yönündeki kuşkusunu dile getirir.⁴⁴ Kuvvetle muhtemeldir ki, cömert şair bunu hep yapıyordur ve eşi de pek tabi olarak yaşananların ve yaşanacakların farkındadır. Hâsılı İbn-i Kemâl’in durduğu yer, hayat tecrübelerine daha uygundur ve söz konusu cümleler es-Sekkâki’nin tanımına örnek olmaktan bir miktar uzaktır.

Dördüncü Örnek:

يَسْأَلُونَكَ مَاذَا يُنْفِقُونَ قُلْ مَا أَنْفَقْتُمْ مِنْ خَيْرٍ فَلِلْوَالِدَيْنِ وَالْأَقْرَبِينَ وَالْيَتَامَىٰ وَالْمَسَاكِينِ وَابْنِ السَّبِيلِ وَمَا تَفْعَلُوا
مِنْ خَيْرٍ فَإِنَّ اللَّهَ بِهِ عَلِيمٌ

*“Sana başkaları yararına ne harcayacaklarını soruyorlar. Deki, hayır namına harcadıklarınız ana babalar, akrabalar, yetimler, fakirler ve yolcular içindir. İyilik namına her ne yaparsanız onları Allah bilir.”*⁴⁵

Âyetteki soru, sebep-i nüzûlden⁴⁶ bağımsız olarak düşünüldüğünde esas itibarla neyin infak edileceğine dairdir. Cevap, “hayr” kelimesinden ve onun nekire kulla-

43 Beyit, Hâtem et-Tâi’ye nisbet edilmekle birlikte yayımlanan divânında mevcut değildir. (Bkz. es-Sâmil, 270. Dipnot).

44 İbn-i Kemâl, *Resâil*, s. 223.

45 2. el-Bakara, 215.

46 Âyetin sebep-i nüzûlu, sahabeden kocamış ve çok zengin bir ihtiyar olan Amr b. el-Cumûh’un infâk etme arzusunu beyan ederek, -Mallarımızdan neyi infak edeceğiz ve kime vereceğiz? sorusudur. Bkz. el-Huseyn b. Mes’ûd el-Beğâvi (v. 516h.), *Meâlimu’l-Tenzil*, Nşr.: M. en-Nemr, O. Damîriye, S. el-Harş, Dâru Tayba, 1412, I, 245.

nımdan⁴⁷ anlaşıldığı üzere, infakın helal ve çokça maldan yapılacağını içermekle birlikte kimlere verildiğini veya verileceğini ayrıntılı bir şekilde öne çıkaran bir yapı arzeder.

es-Sekkâkî' burada muhatapların dikkatinin daha uygun ve daha önemliye çekildiğini kaydeder.⁴⁸ Bununla birlikte es-Sekkâkî'nin tarifinin örnekle örtüşmesi kuşkuludur. Çünkü "soru sahibinin, güçlü cevap bulma isteğinin dışında değerlendirilmesi" söz konusu değildir.

İbn-i Kemâl, "hayr" kelimesinde helal mal anlamının ve kelimenin nekire yapısından "çokluk" niteliğinin öne çıkarılması gereği üzerinde durduktan sonra konuyu sistematik bir şekilde tartışır.⁴⁹ Müellif, soru ve cevap arasında tam bir farklılaşmanın veya farklı bir soruya cevap veriliyor düşüncesinin söz konusu olmadığını ifade ederek, es-Sekkâkî'yi tanım-örnek uyuşması yönüyle eleştirmekte ve örnekle örtüşebilecek kendi tarifindeki "udûl"ün bir kez daha sağlamasını yapmaktadır.⁵⁰ "*el-Miftâh*"taki tanıma ve ilgili açıklamalara göre soru sahibinin sorusunun tamamen cevap dışı bırakılarak bunun yerine başka bir cevabın söz konusu olması gerekir. Hâlbuki ayet asıl sorunun cevabını zımnen içermekle beraber sarâhaten (açıkça ve doğrudan) daha fazla dikkat edilmesi gereken yönlendirmeleri beyan etmektedir. Bir cihetle sorunun ziyadesiyle cevabı vardır. Bu daha doğruya yönlendiren ziyâdelik, İbn-i Kemâl'in el-üslûbu'l-hakîm'de öne çıkardığı ve söz konusu örnekte tercih ettiği "udûl" kapsamında. Zira sarâhaten cevap yerine zımnen, zımnen cevap yerine sarâhaten cevap verilmek sûretiyle sözde bir yön değişikliği meydana getirilmiş olur. es-Sekkâkî'nin tarifinde yer alan beklenti dışı sürpriz cevap bu âyette gönül rahatlığıyla kabul edilecek bir husus değildir.

es-Sâmil adı geçen çalışmasında İbn-i Kemâl'in bu ayeti el-üslûbu'l-hakîm sanatına örnek kabul ettiğini belirtir. Yukarıda ifade edildiği gibi İbn-i Kemâl'in kabulü es-Sekkâkî'nin tarifi üzerinden değildir. Dolayısıyla muhakkikin mutlak bıraktığı bu yargı yanlış anlamalara yol açabilecek mahiyettedir.⁵¹

Tartışmada İbn-i Kemâl'i destekleyecek unsurların varlığından bahsetmek mümkündür. Çünkü zahirde soru, cevabı malum bir sorudur. Düşünen herkes bu soruya; "İnsanların neye ne kadar ihtiyaçları varsa ve ekonomik güç ne kadarını gidermeye yetiyorsa..", cevabını verecektir. Âyette maddi destek yapılanların ana-

47 Hayr kelimesinin tenkiri ta'zîm içindir ve bu sebeple kelime "çokça mal" anlamını da ikincil olarak yüklenebilir. Bkz. *Resâil*, s. 224.

48 es-Sekkâkî, s. 327.

49 İbn-i Kemâl, *Resâil*, s. 224, 225.

50 İbn-i Kemâl, *Resâil*, s. 225.

51 es-Sâmil, s. 43.

baba, akraba, yetim, fakir ve yolcu olduklarının hatırlatılması, neyin, ne kadar ve nasıl infak edilmesi gerektiğini daha anlaşılır kılar. Yani ‘İnfakta bulunacağımız sınıfları düşününce neyi infak etmeniz gerektiğini daha iyi anlayacaksınız’ vurgusu, âyetin ana ekseninde yer alır. Hâsılı hukûkî bir sorumluluğa ahlâkî, vicdânî ve duygusal boyut üzerinden cevap verilmektedir. Netice olarak cevap, açıklanması istenen şeyin dışında değildir.

Kemâlpaşazâde risalenin son bölümünde konunun göreceli oluşunu sergileyen ve el-üslûbu’l-hakîm için yer yer farklı kaynaklarda kullanılan aşağıdaki örneğe değinerek mezkûr sanatın es-Sekkâkî’nin tarifine uymadığını belirtir.

قلت ثقلت إذ أتيت مرارا قال ثقلت كاهلي بالأيدي
قلت طولت قال بل تطول. ت وأبرمت قال حبل ودادي

Dedim ki, -ağırlık verdim, tekrar tekrar gelmelerimle,

Dedi ki, -omzuma ağırlık verdin, ihsan ve hediyelerle..

Dedim ki, (kalışımı) uzattım, dedi ki, şeref yücelttin,

-Sıkıntı verdim, Dedi ki, sevgimin bağını (sıkılaştırdım).⁵²

Arapça metinden gözlenebileceği gibi, muhatap muhâtibin kastettiği anlamı ya beyitlerdeki fiilerin nesnesini değiştirerek veya aynı fiili olumlu bir anlamıyla yeniden kullanarak diyalogo devam ettirmiştir.

İbn-i Kemal bu sözlerin “el-üslûbu’l-hakîm”e benzerliğinin bakış açılarına göre değişebileceğini ifade eder. es-Sekkâkî’nin tanımı üzerinden bakıldığında el-Kabêserî örneğinde olduğu gibi sözün söz sahibinin kastı dışında değerlendirilmesi söz konusu olmakla birlikte beklenmedik bir durum söz konusu değildir. Bu itibarla her anlayış sahibinin anlayabileceği gibi “hâlin zâhirinden çıkış” söz konusu değildir. Zira nâzikâne “kusurumuza bakmayın, zahmet verdik” diyen ancak daima kolları dolu gelen misafir, elbette ev sahibinden böyle bir cevap bekler ve bu durum normaldir. Hâlin zâhirinden çıkış olmadığı itibarıyla söz konusu örnek “maânî” ilminin değil “muhasinât-ı ma’neviyye”nin alanına girer.⁵³ Nitekim “el-Îzah”ta ve diğer kaynaklarda bu örnek İbn-i Ebi’l-İsba’ın (v. 654/1256) isim babası olduğu “el-kavlu bî’l-mûcib”in ikinci türüne örnek olarak verilmiştir.⁵⁴

52 Bazı kaynaklarda bazı değişikliklerle naklededilen bu beytin kime ait olduğu kesin olmamakla birlikte, hezleriyle meşhur Bağdadlı şair İbn Haccac’a (v. 391 h.) ve bazen de Muhammed b. İbrâhîm el-Esedî’ye nispet edildiği görülür. (bkz. es-Sâmil, s. 114.)

53 İbn-i Kemâl, s. 225-226.

54 el-Kazvîni, I, 352. Ayrıntılı bilgi için bkz. İbn Ebi’l-İsba, *Bedî’u’l-Kur’ân*, nşr.: Hafnî Muhammed, Mektebetu Nehdati, Mısır, 1957, s. 314; Hasan Uçar, “Arap Dili Belâgatında el-Kavlubî’l-Mûcib ve Kur’ân-ı Kerim’deki Uygulamaları”, *OMÜİFD*, 2013, ss. 171, 187.

Konunun göreceli oluşunu ortaya koyan en önemli örneklerden biri aşağıdaki âyetin hem "el-kavlu bi'l-mûcib"e hem de "el-üslûbu'l-hakîm"e örnek olarak gösterilmesidir.

يَقُولُونَ لَئِن رَّجَعْنَا إِلَى الْمَدِينَةِ لَيُخْرِجَنَّ الْأَعَزُّ مِنْهَا الْأَذَلَّ وَلِلَّهِ الْعِزَّةُ وَلِرَسُولِهِ وَلِلْمُؤْمِنِينَ وَلَكِنَّ الْمُنَافِقِينَ لَا يَعْلَمُونَ

"Diyorlar ki, "Medine'ye dönersek, aziz olan zelil olami elbette oradan çıkaracak!" Hâlbuki asıl izzet Allah'ındır, resulünüdür ve müminlerindir; fakat münafıklar bunu bilmezler!"⁵⁵

Âyette munâfıkların kendilerini niteledikleri vasfın ve bu vasıf üzerine inşâ ettikleri yargının tutarsızlığı, izzet vasfının Allah'a, resûlüne ve müminlere özel olduğu beyân edilmektedir. Yani kelimenin anlam katmanları arasında beklenmedik bir geçiş veya ince bir dil nüktesi yapılmadan ilgili niteliğin mâhiyeti ve nitelenenleri arasında karşı geçiş yapılmıştır. Burada hâlin zâhirinden çıkış da söz konusu değildir. Ağırlıklı olarak "el-kavlu bi'l-mûcib"in örneği kabul edilen âyet⁵⁶ aynı zamanda "el-üslûbu'l-hakîm"e de örnek olarak gösterilmiştir. Örneğin İbn-i Âşûr (1296-1393/1879-1973) bu âyeti "el-üslûbu'l-hakîm" olarak isimlendirir. Müfessir burada, bir sözün kastedildiği anlam dışında değerlendirilmesi esasını dikkate alır.⁵⁷ Bununla birlikte "beklenmedik/gözlenmedik bir karşılık" veya "muktezây-i hâlin zâhirinin dışında anlama dair bir yön değişikliği" söz konusu değildir.

İbn-i Kemâl'in el-üslûbu'l-hakîme örnek olarak sunduğu hadisler

İbn-i Kemâl'in konuyla ilgili alternatif örnekleri es-Sekkâkî'ye nazîre olacak ayetlerden değil hadislerden seçmiştir. Bir sanatın Kur'ân-ı Kerim'de var olabileceği ilkesel olarak kabul edilmekle birlikte örneğin tespitinde problemler yaşanabilmektedir. es-Suyûtî'nin şu cümlelerinde bu hususa dikkat çekilmektedir. "el-Kavlu bi'l-mûcib sanatına Kur'ândan örnek getireni görmedim ve fakat ben bir ayet⁵⁸ bulabildim."⁵⁹ Tefsir ve belâgat kaynaklarında da el-üslûbu'l-hakîm sanatını içerdiği ifade edilen ayetler üzerinde tam bir mutabakatın olduğunu söylemek imkânsız gibidir. es-Sekkâkî'nin tanımı ile verdiği örnekler arasında tam bir örtüşme olmaması ve bu sebeple konunun tam anlamıyla netleşmemesi bir sebep olarak düşünülebilir. Bununla birlikte zaman sürecinde mütesâhil değerlendirmelerle ilgili sanatın bulunduğunu ifade edilen ayetlerin sayısı kırk civarına yükseltilmiştir.⁶⁰

55 63. el-Münâfîkûn, 8.

56 Nüveyri, Şihâbu'd-Dîn Ahmed b. Abdilvehhâb, *Nihâyetü'l-Ereb fi Fünûni'l-Edeb*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiye, I. Baskı, Lübnan 2004, VII, 141.

57 İbn-i Âşûr, Muhammed et-Tâhir, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, ed-Dâru't-Tûnusiyye, Tunus 1984, XIII, 144.

58 9. et-Tevbe, 61.

59 es-Suyuti, Celâleddin, *Şerhu Ukûdi'l-Cumân*, nşr.: İbrahim Muhammed el-Hamdânî, Emin Lokman el-Habbâr, Beyrut, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiye, 2011, s. 298.

60 İlgili ayetlerin listesi için bkz. Ali Ahmed, s. 147-156.

İbn-i Kemâl'in es-Sekkâki'ye ek veya alternatif olarak sunduğu örnekler şunlardır

1.Hadis: “Resûlullah'a ihramının giyeceği şeylerden sorulmuştu, şu cevabı verdi: “Muhrim ne kamis (uzunca gömlek), ne sarık, ne bürnus (kapüşonlu boydan elbise), ne şalvar ne de vers⁶¹ veya zaferânla boyanmış bir giysi taşımaz. Ayağında da mest (ve benzeri ayakkabı) yoktur. Ancak nalin bulamazsa, mestlerin topuğunun arka kısmını kesmelidir.”⁶²

Müellif hadiste giyilmesi caiz olan şeylerin sorulduğunu ancak cevapta caiz olmayan şeylerin öne çıkarılmasıyla bir udûl yani yön değişikliği yapıldığını ifade eder. Böylece sorunun cevabı ve fazlası, tafsîlâta gerek bırakmayacak şekilde icmâlen verilmiş ve bir tür îcâz-ı belîğ serdedilmiş olur.⁶³

2. Hadis: Ebû Zerr (r.a.)'den rivâyet edildiğine göre, şöyle demiştir: “Ey Allah'ın Rasûlü! “Cennet havuzunun kapları nasıldır?” Buyurdu ki: “Canımı kudret elinde tutan Allah'a yemin olsun ki; havuzun kapları, karanlık ve bulutsuz bir gecede gökyüzünde görülen irili ufaklı yıldızların ve gezegenlerin sayısından daha çoktur ve Cennet kaplarından. Ondan bir yudum içen bir daha susuzluk nedir bilmeyecektir. Havuzun cennetten çıkan iki oluğu gürül gürül akar. Havuzun eni, boyu kadardır, büyüklüğü Amman ile Eyle arası kadardır. Suyu, süttten daha beyaz ve tadı da baldan daha tatlıdır.”⁶⁴ Ancak Kemal Paşazâde, hadisin, yukarıda verdiğimiz kapsamlı rivayetini tam metniyle değerlendirmeye almadığı için değerlendirmesinde isabetten uzaklaşmış gibi görünüyor. Müellifin naklettiği kısım şudur: “Canımı kudret elinde tutan Allah'a yemin olsun ki; havuzun kapları, gökyüzündeki yıldızların sayısından fazladır.”

Yukarıdaki hadiste, “cennet havuz”unda kullanılacak kapların mahiyetiyle ilgili bir soru vaki olmuş, cevap mâhiyeti de içine alacak şekilde niceliği ön plana çıkaran bir yapı arz etmiştir. Cevabın doğrudan mahiyeti de kapsadığına dikkat çekmeyen müellif, yön değişikliğinin, “faydasız bilgiden faydalıya yönlendirme” esasına dayandığını ifade eder.⁶⁵ Ancak bu ifadeler hem bizzat bu hadisin tam rivayeti hem de ilgili Kur'ân âyetleri göz ününe alındığında üzerinde çok düşünülmemiş intibahı veriyor. Nitekim hadisin işaret ettiği gibi Kur'ân-ı Kerîm söz konusu kapların (âniye) gümüştten⁶⁶ ve altından⁶⁷ olduğuna vurgu yapar.

61 Renk veya koku için kullanılan bir çözeltili.

62 Buhârî, Kitâbu'l-Hacc (25), Babu “Mâ lâ yelbesu'l-muhrim”(21), Hadis no: 542; Kitâbu'l-Libâs (77), Bâbu'l-berânis (13) Hadis no: 5803.

63 İbn-i Kemâl, *Resâil*, s. 223.

64 Muslim, Kitâbu'l-Fedâil (44), Babu İsbâti'l-Havd (9).

65 İbn-i Kemâl, *Resâil*, s. 223.

66 76. el-İnsân, 15.

67 43. ez-Zuhruf, 71.

Sonuç

İmam Abdulkâhir'in hassasiyetini göz ardı etmeden, es-Sekkâkî ve Kemâl Paşazâde'nin tanım ve örneklerinden edindiğimiz kanaate göre el-üslûbu'l-hakîm belâğî sanatı; doğru, hak ve fayda amaçlarını gözeterek saygın ve ince bir üslûpla muhatabın sözünü farklı bir anlam katmanında değerlendirmektedir.

Dolayısıyla yeni okumalara kapılarını kapatmaz. İbn-i Kemâl'in bu sadette, el-üslûbu'l-hakîm sanatının isim babası es-Sekkâkî'ye yönelttiği eleştirilerini ve tanım-örnek uyuşmazlığına dair değerlendirmelerini dikkate almamak imkânsız gibidir. Kemal Paşazâde bu bağlamda ıslah ettiği tanım önerisini ve daha önce kullanılmamış örneklerini sunar. Ona göre el-üslûbu'l-hakîm; Muktezây-i hâlin zâhirinden çıkmak kaydıyla, makâmın gerektirdiği yüce bir hikmete veya anlayış sahiplerini hoşnut eden ince bir nükteye binaen bir ifadeye verilen karşılıklı sözün doğruya veya daha doğruya yönlendirilmesidir. Müellifin konuyla ilgili daha önce kullanılmamış örnekler sunması risalenin bir başka önemli yönünü oluşturur. Ancak kanaatimize göre müellifin sunduğu düzeltilmiş tanımın ayırt edicilik vasfı ve tanım-örnek uyuşmasındaki sorunlar es-Sekkâkîde gözlediklerinden daha az değildir.

Belâğî örneklerin tutarlılığında metnin nasıl anlaşıldığı önemli belirleyicilerdendir. Söz konusu Kur'an metni olduğunda tefsir vecihlerine göre ilgili sanatların varlığı değişiklik gösterebilir.

Diğer taraftan İbn-i Kemâl'in belâğî açıdan âyetleri incelerken kullandığı yöntem tefsir uygulamaları açısından önemli veriler taşımaktadır. Nakillerin ihmâl edilmediği akılcı, amaç odaklı, sistematik sentezleme yöntemi risâlenin arka planındaki en önemli unsurdur.

Kaynakça

Alak, Musa, *Kemalpaşazade'nin Şerhu Tağyiri'l-Miftâh Adlı eserinin tahkik ve tahlili*, Basılmamış doktora tezi, Marmara üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İst. 2009.

Ali, Ahmed, *Uslûbu'l-Hakîm fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Basılmamış Y. Lisans Tezi, Câmiatu'l-Kâsidi Merbât, Cezayir, 2014.

el-Askerî, el-Hasen b. Abdillâh, *Cemheret'ul Emsâl*, Dâru'l-Fikr, Beyrût, tsz.

İbn-i Âşûr, Muhammed et-Tâhir, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, ed-Dâru't-Tûnusiyye, Tunus 1984.

- Bâğcivân, Saîd Hüseyin, *Şeyhu'l-İslâm İbn Kemâl Paşa*, Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1426.
- el-Beğavî, el-Huseyn b. Mes'ûd (v. 516h.), *Meâlimu't-Tenzîl*, Thk. M. en-Nemir, O. Damîriye, S. el-Harş, Dâru Tayba, 1412.
- el-Buhârî, Muhammed b. İsmâîl, *Sahîhu'l-Buhârî*, I-VI, Dâru İbn-i Kesîr, Beyrut 1407.
- el-Câhız, Ebû Osmân Amr b. Bahr, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, thk. Abdusselâm Hârûn, Mektebetu'l-Hâncî, 7. Baskı, 1998
- el-Curcânî, Abdulkâhir, *Delâilu'İcâz*, thk. Mahmûd Muhammed Şâkir, Mektebetu'l-Hancî, 5. Baskı, 2004.
- el-Curcânî, es-Seyyid eş-Şerîf, Alî b. Muhammed, *et-Ta'rîfât*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1. Baskı, Beyrut 1983.
- Durmuş, İsmail, "Üslûb-i Hakîm", *DİA*, XXXXII, 381.
- ed-Dusûkî, Muhammed b. Arafê (v. 1230/1810), *Hâşiyet'd-Dusûkî "Şurûhu't-Telhîs"* Dâru's-Surûr, Beyrût, tsz.
- Ebü'l-Ferec, Muâfâ b. Zekeriyâ b. Yahyâ Muâfâ Nehrevânî, *el-Celîsü's-Sâlihü'l-Kâfi ve'l-Enîsü'n-Nâsîhü's-Şâfi*, *el-Celîs ve'l-Enîs*, thk. Sâmi el-Cundî, Dâru'l-Kutub, Beyrut 2005.
- İbn Ebi'l-İsba', *Bedî'u'l-Kur'ân*, thk. Hafnî Muhammed, Mektebetu Nehdati, Mısır, 1957.
- el-Herevî, el-Kâsım b. Sellâm, *el-Emsâl*, thk. Abdulmecîd Kutamış, Dâru'l-Me'mûn, 1. Baskı, 1980.
- el-İbşihî, Şihabuddîn Muhammed b. Ahmed, *el-Mustatrafi Kulli Fennin Mustazraf*, I-II, thk. Müfid Muhammed, Dâru'l-Kutub, 2. Baskı, 1986.
- İbn-i Kemâl Paşa, *Resâil-i İbn-i Kemâl*, Şemseddîn Ahmed b. Süleymân, nşr. Ahmed Cevdet, İstanbul 1316.
- Kındîl, Lutfi es-Seyyid Sâlih "Risâle fi Uslûbi'l-Hakîm", *İbn Kemâl Bâşâ, Resâiluhu'l-Belâğîyye, Dirâse ve Tahkîk*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Câmîatü'l-Ezher Kulliyetu'l-Luğati'l-Arabiyye, Kahire 1983.

- Muslim b. el-Haccâc, *Sahîhu Muslim, el-Câmiu's-Sahîh*, I-IV, Dâru'l-Cil, Beyrut.
- Nüveyri, Şihâbu'd-Dîn Ahmed b. Abdilvehhâb, *Nihâyetü'l-Ereb fi Fünûni'l-Edeb* I-XXXIII, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiye, 1. Baskı, Lübnan 2004.
- er-Râzî, Muhammed Diyâuddîn Umar, *Mefâtihu'l-Gayb*, I-XXXII, Dâru'l-Fikr, 1. Baskı, Beyrut 1981.
- es-Sâdî, Abdulmuteâl, *Buğyetu'l-İdâh Şerhu'l-İdâh* li'l-Hatîb el-Kazvînî, I-IV, Mektebetu'l-Âdâb, Kahire 1999.
- es-Sâmil, Muhammed b. Ali "el-Üslûbü'l-Hakîm: dirâse belâğîyye tahlîliye me'â tahkîki Risâle fi beyânî'l-üslûbi'l-hakîm li-İbn Kemâl Bâşâ ve dirâsetihâ", *Mecelletü Câmi'ati'l-İmâm Muhammed b. Su'ûd el-İslâmiyye*, sayı: 15, Şaban, 1416.
- Saraç, M. A. Yekta, *Şeyhülislam Kemal Paşazâde: Hayatı, Şahsiyeti, Eserleri ve Bazı Şiirleri*, Risale Yayınları, İst. 1995.
- es-Sekkâkî, EbûYa'kûb Yûsuf b. Ebî Bekr, *Miftahu'l-Ulûm*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2. Baskı, Beyrut 1987.
- es-Suyuti, Celâleddîn, *Şerhu Ukûdi'l-Cumân*, thk.: İbrahim Muhammed el-Hamdânî, el-Habbâr, Emin Lokman Beyrut, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2011.
- , *el-İtkân*, thk. Muhammed İbrâhîm, el-Hey'etu'l-Mısriyye el-Âmme, Kahire 1974.
- Uçar, Hasan, *Arap Dili Belâgatında el-Kavlubi'l-Mûcib ve Kur'ân-ı Kerîmdeki Uygulamaları*, OMÜİFD, Samsun 2013, 2013, ss. 171, 187.
- ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf an Hakâik-i Gavâmidî't-Tenzili ve Uyûni'l-Ekâvîli fi Vucûhi't-Te'vîl* I-IV, tsh.: Muhammed Abdusselâm Şâhîn, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1424.